

Środowisko rodzinne jako czynnik warunkujący rozwój dziecka

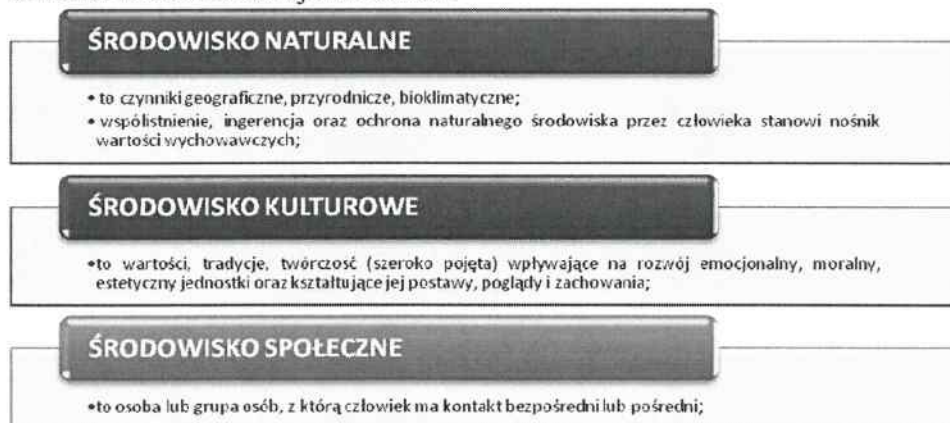
Abstract: *One of the components of one's habitat is the educational environment created by people who influence mental development and shaping a child's personality. Such an environment is family, school and peer groups. The subject of the following article is to analyse how the impact of family atmosphere and parental attitudes towards a child influence their development.*

Key words: *environment, parental attitudes, child development.*

Słowa kluczowe: *środowisko, postawy rodzicielskie, rozwój dziecka.*

Środowisko to system zależności zachodzących między jednostką a otaczającą ją rzeczywistością. „To przestrzeń życiowa człowieka obejmująca całość warunków biologicznych, społecznych i materialnych określających jego byt i działalność” (Kupisiewicz, Kupisiewicz, 2009: 176). W skład środowiska wchodzi ludzie, zdarzenia, rzeczy i zjawiska. Główne jego rodzaje to: środowisko naturalne, kulturalne i społeczne (por. schemat 1).

Schemat 1. Główne rodzaje środowiska

Środowisko społeczne daje początek specyficznym ludzkim cechom stopniowo nabywanym przez dziecko, tak więc środowisko społeczne jest bezpośrednim źródłem rozwoju wewnętrznych i indywidualnych właściwości osobowości dziecka (Wygotski 2002: 86). „Stworzenie dziecka właściwego środowiska [...] owocuje tym, iż zaczyna ono samodzielnie błyskawicznie się uczyć” (Dryden, Vos 2003: 105). Wroczyński (1985) wyróżnia dwa rodzaje środowiska społecznego: naturalne i intencjonalne. Do środowiska naturalnego zalicza: rodzinę, grupę rówieśniczą, społeczność lokalną. Oddziałuje ono w sposób spontaniczny, niezamierzony na osoby pozostające pod jego wpływem. Natomiast środowisko intencjonalne to instytucje podejmujące zamierzone oddziaływania zgodne z zamierzonym wzorcem, modelem, ideałem wychowawczym.

Pieter (1972) wyróżnia ponadto obiektywne i subiektywne składniki środowiska. Do składników obiektywnych zalicza między innymi: warunki mieszkaniowe rodziny, liczebność klasy szkolnej, wyposażenie szkoły w pomoce naukowe, a do subiektywnych: poziom kulturalny i moralny rodziny oraz atmosferę panującą w szkole.

Jednym ze składników środowiska jest środowisko wychowawcze, tworzone przez osoby, które wpływają na rozwój psychiczny i kształtowanie osobowości dziecka (Przetacznikowa, Włodarski 1998; Skorny 1987). Podstawowe środowiska wychowawcze to rodzina, szkoła oraz grupa rówieśnicze.

W pracach socjologów i pedagogów rodzina rozpatrywana jest jako system, grupa społeczna oraz środowisko wychowawcze. Rostowska (Rostowska 2008: 43) definiuje rodzinę jako system, w którym wszyscy członkowie oddziałują na siebie, „[...] członkowie rodziny stanowią dla siebie wzajemny układ odniesienia, są źródłem wzorców zachowań, aktywności postaw, a także informacji na temat w rodzinie akceptowanych wartości”. Tyszka (Tyszka 1974: 57) traktuje rodzinę jako przykład małej grupy społecznej, w której występują bezpośrednie, międzyludzkie kontakty społeczne, bliskie stosunki międzyosobnicze, intymne i nasycone emocjami interakcje między jej członkami. Rembowski (Rembowski 1986: 9–10) przyjmuje, że rodzina jest grupą pierwotną o własnej indywidualnej organizacji. Aby grupa taka mogła prawidłowo funkcjonować, jej członkowie oprócz wzajemnej obecności i pokrewieństwa muszą darzyć się uczuciem i wzajemną akceptacją. Również Ziemska (Ziemska 1986: 16) traktuje rodzinę jako grupę społeczną, zaliczając ją do grup formalnych, jak i nieformalnych. Rodzina jako grupa formalna posiada wyznaczony układ ról społecznych, ma spełnić określone zadania wobec swoich członków, jak i społeczeństwa. Natomiast jako grupa nieformalna przekazuje przez swoich członków własne obyczaje i tradycje, dobiera małżeństwa na podstawie własnej fascynacji i zainteresowań partnerów. Cudak (Cudak 1991: 25) definiuje rodzinę jako „podstawową grupę ludzi, związanych ze sobą więzami małżeństwa (rodzice) i bezpośredniego pokrewieństwa (dzieci), która stanowi istotne środowisko wychowawcze”.

Sytuacja dziecka w rodzinie obejmuje całokształt warunków materialnych, społecznych i kulturalnych. O poziomie materialnym decydują: dochody rodziców, mieszkanie rodziny, sposób odżywiania, zaopatrzenie dzieci w przedmioty codziennego użytku potrzebne do prawidłowego funkcjonowania. Sytuację społeczną dziecka wyznaczają z kolei takie czynniki jak: struktura społeczna rodziny, pozycja dziecka w rodzinie, w środowisku szkolnym oraz pozaszkolnym. Do warunków kulturalnych determinujących życie dziecka zaliczamy wykształcenie rodziców i rodzeństwa, poziom potrzeb kulturalnych rodziców oraz możliwość ich zaspokojenia, poziom życia umysłowego rodziny, ogólnej kultury językowej, potrzeb estetycznych, dostęp do środków służących upowszechnianiu kultury, poziom opieki intelektualnej i moralnej nad dzieckiem (Kupisiewicz 1972: 17).

Jednym z ważniejszych środowiskowych uwarunkowań rozwoju dziecka w rodzinie jest panująca w niej atmosfera oraz przejawiane wobec dziecka postawy rodzicielskie, stanowiące tendencję do zachowania się w pewien specyficzny sposób w stosunku do dziecka. „Atmosfera domowa ma największy wpływ na to, jak szczęśliwe, spokojne i odporne psychicznie jest dziecko, jak odnosi się ono do dorosłych, do swoich kolegów i innych dzieci, jak ocenia siebie i swoje zdolności, czy okazuje swoje uczucia, czy raczej jest zamknięte w sobie, jak reaguje na nowe sytuacje” (Campbell 1990: 14).

Postawa rodzicielska stanowi opinię wyrażaną przez rodziców, zabarwioną emocjonalnie i warunkującą ich działanie przejawiane wobec dziecka. Pecyna (Pecyna 1998: 55) utożsamia postawę rodzicielską z miłością rodzicielską.

Ziemska (Ziemska 1973: 50–69) scharakteryzowała główne typy postaw wymagających modyfikacji lub podtrzymania, rozwinięcia i wzmocnienia, ponieważ określają one warunki prawidłowego rozwoju osobowości dziecka. Podstawę niewłaściwych postaw rodzicielskich stanowi nadmierny dystans uczuciowy lub nadmierna koncentracja (por. schemat 2).

Schemat 2. Formy zaburzeń kontaktu rodziców z dzieckiem

Formy zaburzeń kontaktu przy nadmiernym dystansie to *kontakt agresywny*, tzw. robienie z dzieckiem porządku bez zwrócenia uwagi na jego potrzeby czy motywy określonego zachowania lub unikanie, wycofywanie się z kontaktu z dzieckiem. Natomiast w wypadku *nadmiernej koncentracji* uczuciowej to sztywne i uporczywe dążenie do korygowania zachowania dziecka lub trzymanie go przy sobie, ograniczając jednocześnie wszelkie jego kontakty społeczne. Formy te wiążą się z pewnymi cechami zachowania rodziców, położonymi biegunowo. *Dominację i górowanie* charakteryzuje twardość i surowość zachowania rodziców. Rodzice narzucają dziecku rygor lub wymuszają go karaniem. W przeciwieństwie do tego uległość charakteryzuje się takimi cechami postępowania rodziców, jak miękkość, nieudolność lub niezdolność do kierowania dzieckiem. Żądania rodziców wobec dziecka są nieliczne i łagodne. Przy *nadmiernym dystansie* kontakty rodziców z dzieckiem są powierzchowne, w swych uczuciach są powściągliwi, obojętni, albo też – jawnie je odtrącają, są wobec niego wrogo nastawieni. Kontakty te sprawiają im raczej przykrość, nie dając zadowolenia ani satysfakcji, unikają ich, uważając, że są one trudne do zniesienia. Nadmierny dystans uczuciowy wobec dziecka, niezaspokajający potrzeby życzliwych uczuć, przynależności i kontaktu z rodzicami powoduje chorobę sierocą, a w konsekwencji częściowe lub całkowite zahamowanie uczuć wyższych i niezdolność do trwałego przywiązania. Dystans uczuciowy w skrajnych postaciach prowadzi u starszych dzieci i młodzieży do zachowań aspołecznych, czasami do antyspołecznych. *Nadmierna koncentracja* rodziców na dziecku charakteryzuje się uczuciową nierozłącznością, pełnym nim zaabsorbowaniem, tak dalece, że cały dom obraca się wokół dziecka, a rodzice nie zostawiają mu dostatecznej swobody, czujnie nadzorując każde jego zachowanie. Powoduje ona, z punktu widzenia klinicznego, reakcje nerwicowe (Ziemska, 1973: 55–56).

Autonomia wewnętrzna i zrównoważenie uczuciowe rodziców pozwala na dobry kontakt z dzieckiem i traktowanie go jako jednostkę odrębną i wzrastającą. Umożliwia wymianę uczuć, odbieranie, odczytywanie i reagowanie na różnego rodzaju oznaki sygnalizujące potrzeby dziecka. Swobodny kontakt z dzieckiem warunkowany zrównoważeniem uczuciowym rodziców, ich autonomia wewnętrzna są podstawą prawidłowych postaw (por. schemat 3).

Schemat 3. Właściwe postawy rodzicielskie

AKCEPTACJA	WSPÓLDZIAŁANIE	DAWANIE DZIECKU SWOBODY	UZNIANIE PRAW DZIECKA
<ul style="list-style-type: none"> • przyjęcie dziecka takim, jakim ono jest, z jego cechami fizycznymi, umysłowymi i emocjonalnymi • kontakt z dzieckiem jest dla rodziców przyjemnością dającą satysfakcję i zadowolenie; • uważają je za godne pochwały i jawnie aprobuje; • poznają jego potrzeby i starają się je zaspokoić, pozwalają na uczuciową niezależność; • rodzice akceptując dziecko, dają mu poczucie bezpieczeństwa i zadowolenie z własnego istnienia; 	<ul style="list-style-type: none"> • rodzice angażują się oraz są zainteresowani zabawą i pracą dziecka; • angażują dziecko w sprawy życia domowego; • rodzice aktywnie nawiązują wzajemne kontakty; • chętnie i z zaangażowaniem wyjaśniają otaczającą rzeczywistość, rozszerzając tym samym władność i wskazują sposoby zdobywania wiedzy; • rodzice znajdują przyjemność w wspólnym wykonywaniu czynności z dzieckiem oraz w wzajemnym wymianie uwag, zdań i obserwacji; 	<ul style="list-style-type: none"> • dziecko przechodząc przez kolejne fazy rozwoju oddala się fizycznie od swoich rodziców, jednocześnie rozbudowując więź psychiczną z nimi; • rodzice zaczynają darzyć dziecko większym zaufaniem i pozostawiają mu margines swobody utrzymując swój autorytet i kierując nim w zakresie, w jakim jest to pożądane; • rodzice dają dziecku rozsądną swobodę, obiektywnie oceniają wszelkie ryzyko; 	<ul style="list-style-type: none"> • uznają prawo dziecka adekwatnie do jego wieku; • pozwalają na odpowiedzialność za własne działania; • szanują indywidualność dziecka; • stosują wyjaśniania i tłumaczenie – intelektualne sposoby oddziaływania, a nie narzucanie i wymuszanie na dziecku określonych zachowań; • rodzice dyscyplinują dziecko poprzez wykorzystywanie we wzajemnych relacjach ustalonych i określonych zasad; • dziecko wie, czego oczekują od niego rodzice, a oczekiwania są zgodne z jego możliwościami i potrzebami;

Źródło: opracowanie własne na podstawie Ziemskiej 1973, s. 57–59.

Rodzice preferując właściwe postawy wobec dziecka, otaczają je troskliwą opieką, dostrzegają i zaspokajają jego potrzeby. Charakteryzują się łatwością nawiązywania kontaktów z dzieckiem, który jest przyjemny i oparty na sympatii oraz zrozumieniu. Tacy rodzice obiektywnie oceniają dziecko na skutek odpowiedniego, umiarkowanego dystansu i akceptacji jego osoby. Właściwe postawy rodzicielskie powodują, że dziecko jest ufne wobec swoich rodziców, zwraca się do nich po rady i pomoc, jest zadowolone z rezultatów własnego wysiłku i pracy, zdolne do współdziałania z rówieśnikami oraz podejmowania zobowiązań, potrafi troszczyć się o własność swoją i innych. Jest pomyślowe, bystre, pewne siebie, łatwo przystosowuje się do różnych sytuacji społecznych. Przejawia dążenie do pokonywania różnych przeszkód, kończenia czynności rozpoczętych i rozwiązywania trudnych zadań, podejmowania czynności z własnej inicjatywy (Ziemska, 1993).

W oparciu o przedstawione pozytywne postawy rodzicielskie, omówiono postawy negatywne (por. schemat 4). Na każdą z głównych postaw nieprawidłowych składa się szereg postaw cząstkowych, które obejmują charakterystyczne dla niej zachowania rodzicielskie.

Schemat 4. Niewłaściwe postawy rodzicielskie

POSTAWA ODTRĄCAJĄCA	POSTAWA UNIKAJĄCA	POSTAWA NADMIERNIE CHRONIĄCA	POSTAWA NADMIERNIE WYMAGAJĄCA
<ul style="list-style-type: none"> • dziecko jest dla rodziców ciężarem, dlatego poszukują osób lub instytucji, które przejmąbych obowiązek; • opieka nad dzieckiem stanowi dla rodziców trudność, przekraczającą ich siły; • rodzice nie okazują dziecku pozytywnych uczuć i demonstrowują negatywny; • okazują dziecku dezaprobatę i krytykę; • nie dopuszczają dziecka do głosu i nie wnikają w motyw jego zachowania oraz nie są zainteresowani jego potrzebami; • kierowanie dzieckiem odbywa się za pomocą rozkazów, stosowanie surowych kar, zarzeczanie oraz brutalnego postępowania z dzieckiem; • postawa kształtuje w dziecku zachowania agresywne, nieposłuszeństwo, dąmliwosć, kłótniwość, zahamowanie rozwoju uczuciowego; 	<ul style="list-style-type: none"> • przejawia się nadmiernym dystansem i uczuciowym rodziców wobec dziecka (kłótniwość, uległość i bierność); • charakteryzują ją ubogie zaangażowanie i uczuciowe rodziców; • obcowanie z dzieckiem nie sprawia rodzicom przyjemności, kontakt z nim jest luty, pozornie dobry, maskowany obdarzaniem prezentami lub daniem nieograniczonej swobody; • w zachowaniu rodziców obserwujemy bez troski o dobro dziecka i rzędną przejawiając się brakiem odpowiedzialności; • rodzice często ignorują dziecko, unikają i ograniczają kontakty z dzieckiem do minimum; • zaniżają dziecko w jego potrzebach uczuciowych; • w zakresie opieki nad nim można zauważyć lekkość i obojętność wobec niebezpieczeństw zagrażających dziecku; • krótkowzrostową postawą częściową może być porzucenie dziecka; • unikający kontakt z dzieckiem może spowodować, że będzie ono niezdolne do nawiązywania stałych więzi uczuciowych, nastawienie antagonistyczne, niezdolność do obiektywnych ocen; • dziecko może być niezdolne do wytrwałości koncentracji w nauce, nieufne, wchodzące w konflikt z rodzicami i szkołą; 	<ul style="list-style-type: none"> • wzmocniona skoncentrowanie się rodziców na dziecku; • rodzice uważają swoje dziecko za wizer doskonałości - spoglądają na nie bezkrytycznie; • dziecko jest dla swoich rodziców cały czas „dzidziusiem”, który wymaga nadmiernej opiekuńczości i pobliżności; • rodzice nie doceniają możliwości dziecka, nie pozwalają mu na samodzielność, usuwają wszelkie trudności i problemy; • ograniczają jego swobodę, nie pozwalają na kontakty z rówieśnikami; • nadmiernie są zaborcowani jego zdrowiem i bezpieczeństwem, przekazują dziecku niepokój przez przedstawianie mu świata otaczającego jako zagrożenia; • w postawie tej brak jest miejsca na realizację dążeń dziecka, na rozumną i własną dla jego wieku swobodę; • postawa ta powoduje u dziecka opóźnienie dojrzałości emocjonalnej i społecznej, zależność od matki, bierność, brak inicjatywy, nadmierną pewność siebie, poczucie większej wartości, zarozumialstwo, egoistyczne i wymagające nastawienie; 	<ul style="list-style-type: none"> • rodzice chcą aby ich dziecko było odcieniem wzoru stworzonego przez nich samych, bez uwzględnienia jego indywidualnych cech i możliwości; • rodzice zakładają, że dziecko dostosuje się do ich wymagań i będzie miało znaczne osiągnięcia; • rodzice stawiają wygórowane wymagania, narzucają dziecku swój autorytet; • nie pozwalają mu na samodzielność i własną odpowiedzialność, ograniczają dziecku swobodę i aktywność przez narzucanie i zmuszanie, nagany, stosowanie sztywnych reguł; • rodzice traktują dziecko z pozycji autorytetu bez uznania jego praw i poszanowania jego indywidualności; • postawa ta sprzyja kształtowaniu u dziecka takich cech jak: brak wiary we własne siły, lekkość, uległość i przeważanie, niepewność, brak zdolności do koncentracji, pobliżność;

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Ziemska 1973, s. 61–64.

Rodzina stanowi podstawowe środowisko rozwoju dziecka. Rozwój jest warunkowany dostarczaniem wzorców i standardów wykonywania czynności i zachowania się, stwarzanie sytuacji do podejmowania przez dziecko aktywności własnej, stymulowania jego rozwoju poznawczego oraz nabywania doświadczenia (Satir 2000: 15; Twardowski 1991: 18).

Wyróżniamy cztery typy stymulacji rozwoju zdolności i zainteresowań dziecka przez rodziców tzw. stymulacyjne metody wychowania dziecka (por. schemat 5), których celem jest świadome kształtowanie u niego określonych zachowań oraz cech charakteru.

Schemat 5. Stymulatory działań wychowawczych rodziców

Źródło: za Uchyla-Zroski 2007, s. 59.

Stymulacja słowno-pojęciowa ma na celu tworzenie pojęć; stymulacja operacyjno-logiczna służy kształtowaniu myślenia abstrakcyjnego poprzez poznawanie przez dziecko zależności przyczynowych oraz dokonywanie logicznych operacji. Stymulacja artystyczna motywuje do podejmowania działań artystycznych, a stymulacja emocjonalno-twórcza służy nabywaniu przez dziecko umiejętności panowania nad swoimi emocjami, rozwijaniu potrzeby twórczych zachowań oraz umiejętnego współycia ze środowiskiem rodzinnym i rówieśniczym (Uchyla-Zroski 2007: 58–59).

Środowisko rodzinne oddziałuje na rozwój psychiczny dziecka poprzez utrzymywanie z nim kontaktów polegających na tym, że (Jackowska 1980: 30):

- rodzice są pierwszymi partnerami interakcji społecznych;
- kontakty dziecka z rodziną zaspokajają jego podstawowe potrzeby psychiczne – doznawanie i odwzajemnianie miłości, współdziałanie społeczne oraz uznanie społeczne, poczucie bezpieczeństwa;
- dziecko w wyniku oddziaływań wychowawczych, kształtuje swoje zachowanie;
- rodzice stanowią najbliższy wzorzec osobowy dla dziecka, asymilowany w procesie naśladownictwa i identyfikacji; dzięki wzorcom osobowym dziecko przyswaja formy społecznego zachowania.

Rodzina jest najważniejszym źródłem oddziaływań, ponieważ stwarza bytowe warunki egzystencji jej członków oraz umożliwia zaspokajanie ich podstawowych potrzeb. Wpływa na rozwój umysłowy, społeczny, moralny, kształtuje ich osobowość, internalizację określonych wartości oraz norm postępowania (Brzezińska, Ohme, Resler-Maj, Kaczan, Wiliński 2009). Zdaniem Skornego (Skorny 1987) „wprowadza dziecko w świat wartości kulturalnych i społecznych, w rodzinie po raz pierwszy dziecko styka się z pojęciem dobra i zła, rzeczy dozwolonych, pochwalonych i potępionych. Rodzice swoim zachowa-

niem i ocenami ujawniają mu, co w życiu jest ważne, z czym należy się liczyć, w jakich warunkach i w jakim stopniu” (Zaborowski 1980: 110). Wywiera znaczny wpływ na rozwój dziecka chociaż jest on często niezamierzony. Odgrywa znaczną rolę w pierwszych latach życia dziecka, gdy pozostaje ono niejednokrotnie pod wyłączną opieką rodziców, jak i w późniejszych okresach, kiedy dziecko jest w wieku szkolnym i kiedy dorasta. „Dziecko uczestnicząc w codziennych, naturalnych sytuacjach życia rodzinnego, w bezpośrednich interakcjach między członkami rodziny, przyswaja elementarną wiedzę o świecie, wartościach, normach moralno-społecznych, kulturze domu rodzinnego, poznaje sposoby zaspokajania wielu potrzeb, rozwijania własnych zainteresowań” (Izdebska 2000: 15). Tak więc od charakteru rodziny zależy typ ukształtowanej osobowości dziecka. Istotnym staje się także fakt, że rodzice i starsze rodzeństwo są dla młodszych członków rodziny wzorcami, dzięki którym zachowania, postawy i poglądy przez nich prezentowane zostają przejmowane i traktowane jako własne. Pecyna (1998: 37) podkreśla, że więź dziecka z rodzicami uruchamia mechanizm identyfikacji, polegający na budowaniu własnego *Ja* pod wpływem wzoru osobowego. „Nie jest to zwykle naśladownictwo, ale wewnętrzne przyswajanie warunków sprzyjających osiągnięciu tego podobieństwa. [...] obrany za model rodzic jest jakby scenariuszem, który służy do kształtowania struktur osobowości”.

Środowisko rodzinne, w którym wzrasta dziecko, reprezentujące właściwe postawy rodzicielskie, budujące dobrą, przepojoną miłością, życzliwością oraz serdecznością atmosferę domu, w znacznym stopniu wpływa na kształtowanie pozytywnych zachowań u dziecka oraz jego rozwój społeczny i psychiczny. Dziecko będące pełnoprawnym członkiem rodziny, która w pełni je akceptuje – podejmuje maksymalne starania, na miarę swoich możliwości, w warunkach zewnętrznych, również w środowisku szkolnym i rówieśniczym. Chętnie się uczy, rozwija swoje zainteresowania, staje się samodzielne i odpowiedzialne oraz zdolne do zaspokajania potrzeby bezpieczeństwa, osiągnięcia dojrzałości emocjonalnej i psychicznej.

Summary: *The family environment in which the child grows, representing appropriate parental attitudes, creating good, imbued with love, kindness and warmth atmosphere at home, has a significant impact on shaping positive behaviours in a child as well as their social and mental development. The child trusts their parents, asks them for advice and help, is satisfied with the results of their effort and work, is able to interact with their peers and make commitments, can take care of their and others property, is able to achieve emotional and mental maturity.*

Bibliografia

Brzezińska A.I., Ohme M., Resler-Maj A., Kaczan R., Wiliński M., 2009, *Droga do samodzielności. Jak wspomagać rozwój dzieci i młodzieży z ograniczeniami sprawności*, Gdańsk.

- Cambell R., 1999, *Twoje dziecko potrzebuje ciebie*, Kraków.
- Cudak H., 1991, *Środowisko rodzinne, a rezultaty pracy szkoły*, Kielce.
- Dryden G., Vos J., 2003, *Rewolucja w uczeniu*, Poznań.
- Izdebska J., 2000, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, Białystok.
- Izdebska J., 2003, *Dziecko w rodzinie i środowisku rówieśniczym*, Białystok.
- Jackowska E., 1980, *Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym*, Warszawa.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A., 2007, *Pedagogika rodziny*, Toruń.
- Kupisiewicz Cz., Kupisiewicz M., 2009, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa.
- Kupisiewicz Cz., 1972, *Niepowodzenia dydaktyczne*, Warszawa.
- Łobocki M., 1990, *W poszukiwaniu skutecznych form wychowania*, Warszawa.
- Nowak M., 2008, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa.
- Pieter J., 1972, *Środowisko wychowawcze*, Katowice.
- Pomykało W., red., 1993, *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa.
- Przetacznikowa M., Włodarski Z., 1998, *Psychologia wychowawcza*, t. 1-2, Warszawa.
- Rembowski J., 1986, *Rodzina w świetle psychologii*, Warszawa.
- Rostowska T., 2008, *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*, Kraków.
- Stir V., 2000, *Rodzina tu powstaje człowiek*, Gdańsk.
- Skorny Z., 1987, *Psychologia wychowawcza dla nauczycieli*, Warszawa.
- Spionek H., 1989, *Zaburzenia rozwoju uczniów, a niepowodzenia szkolne*, Warszawa.
- Szlendak T., 2010, *Socjologia rodziny*, Warszawa.
- Twardowski A., 1991, *Sytuacja rodziny dzieci niepełnosprawnych*, w: red. I. Obuchowska, *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Warszawa.
- Tyszka Z., 1974, *Socjologia rodziny*, Warszawa.
- Tyszka Z., 2001, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Poznań.
- Tyszka Z., 2002, *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań.
- Uchyła-Zroski J., 2007, *Patologia życia rodzinnego*, w: Korzeniowska W., Murzyn A., Szuścik U., *Rodzina – w świetle zagrożeń realizacji dotychczasowych funkcji*, Katowice.
- Wojciechowska-Charlak B., 1990, *Życie społeczne szkoły, jego organizacja i uwarunkowania*, w: red. M. Dudzik, *Kształcenie, wychowanie i opieka w obliczu przemian*, Poznań.
- Wroczyński R., 1985, *Pedagogika społeczna*, Warszawa.
- Wygotski L., 2002, *Wybrane prace psychologiczne*, Poznań.
- Zaborowski Z., 1980, *O rodzinie – rodzina jako grupa społeczno wychowawcza*, Warszawa.
- Ziemska M., 1986, *Rodzina i dziecko*, Warszawa.
- Ziemska M., 1973, *Postawy rodzicielski*, Warszawa.
- Ziemska M. red., 2001, *Rodzina współczesna*, Warszawa.